

УДК 332.33:631.11



*В.С. ДІЄСПЕРОВ, доктор економічних наук*

*Національний науковий центр  
"Інститут аграрної економіки"*

## Використання земельних ресурсів сільських територій

**Постановка проблеми.** Завдання підвищення ефективності економіки країни вимагають раціонального використання всіх видів ресурсів. У зв'язку з цим особлива увага має приділятися ресурсам сільських територій, які переважають. Їх необхідно ефективно використовувати як в аграрному, так і в інших виробництвах, а в самому сільському господарстві важливо досліджувати, як вони розподіляються між різними суб'єктами діяльності.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У різних літературних джерелах досить широко висвітлюються питання ефективності використання земельних ресурсів, які мають сільськогосподарські підприємства. Водночас не привертається увага до діяльності інших користувачів. Практично немає публікації результатів досліджень, проведених на конкретних сільських територіях. Не знаходять місця у літературних джерелах питання ролі в мобілізації ресурсів органів сільського самоврядування та громад.

**Мета статті** – розкрити різноманітність умов виробничої діяльності на сільських територіях, намітити напрями забезпечення її високої ефективності як і з позицій суспіль-

них інтересів, так і забезпечення потреб сільських громад.

**Виклад основних результатів дослідження.** Щодо визначення складу сільських територій ще не склалося єдине їх розуміння. Все ж усі визнають, що вони покривають переважну частину країни, відіграючи вирішальну роль у сільськогосподарському й лісогосподарському виробництвах, зрештою – гарантуванні економічної могутності держави. За різними оцінками, частка сільських територій становить не менше 80% загальної.

Виокремлення проблеми сільських територій вимагає від дослідників і господарських органів розглядати село й аграрне виробництво не в цілому, а в розрізі окремих поселень і адміністративно-територіальних одиниць. Об'єктом аналізів та управлінських рішень повинні бути території сільських районів, включаючи міста й селища районного підпорядкування (обласного відання сюди не входять). Сільський район є первинним рівнем державного управління, тут зосереджується основна інформація стосовно сільської життєдіяльності, отже, він має стати центром організації всієї практичної роботи в економічному та соціальному напрямках, яка повинна бути активізована насамперед на первинному рівні. Нині це

---

© В.С. Дієсперов, 2014

сільські ради як центри управлінської, виробничої й обслуговуючої діяльності. У сільській раді, яка об'єднує кілька поселень, слід по можливості відновлювати та організовувати певну самостійність кожного.

Умови життя і діяльності сільських громад дуже різні, що показують характеристики їхніх земельних та людських ресурсів. І ще більші відмінності спостерігаються в економіці місцевих виробництв, їх приналежності та підпорядкованості, зайнятості населення, унаслідках реформувань аграрних підприємств протягом двох останніх десятиріч. Отже, кожна сільська територія має розглядатися окремо й предметно. Оскільки надто неоднакова ситуація по селах, не можна механічно порівнювати також результати діяльності по районах, бо вплив окремих підприємств на них часто виявляється суттєвим.

При всіх особливостях, індивідуальності розвитку кожного села визначилися такі важливі фактори, як землезабезпеченість і географічне розташування населеного пункту. Там, де великі площі сільгоспугідь із розрахунку на жителя, а це переважно в степових регіонах, збереглися масиви сільгосппідприємств, хоча уже нових, здебільшого чужих власників. Кон'юнктурна вигідність зернових та олійних культур спонукає до нехтування тваринництвом, трудомісткими культурами, а для селян важливим джерелом доходів стала плата за здані в оренду земельні ділянки. На малоземельних же територіях, навпаки, велика роль господарств населення, і це визначає інші напрями сільського розвитку. Масове безробіття в країні, відносна невикладність та неперспективність сільськогосподарської зайнятості кардинально посилюють значення фактора віддаленості сіл від великих міст і промислових центрів. Внаслідок цього приміські сільські території стали окремим, відмінним їх типом.

Найперше сільська територія характеризується площами й структурою земель різного призначення (табл. 1). По місцевих радах Кагарлицького району Київської області структура угідь, використовуваних у сільськогосподарському та лісгосподарському виробництвах, досить типова для лісостепових територій країни. По всій Україні частка сіль-

ськогосподарських земель – 71,2% –нижча, але теж висока. Землезабезпеченість, хоча й дуже різна (Зікравська сільрада виділяється внаслідок особливо інтенсивного знелюдження), але достатня для того, щоб доходи від зайнятості у себе в селі були вагомими для місцевого населення. Там, де менша землезабезпеченість, потрібна інтенсивніша структура сільськогосподарських виробництв. Особливо продуктивно мають використовуватися землі в межах села. У середньому по селах району частка внутрішньосільських територій – 17,6%, або 70 сотих гектара на жителя. Як і по всій Україні, в районі висока розораність земель та низька, за окремими винятками, лісистість. Незначна частка сінокосів і пасовищ, що пов'язано із нинішньою невикладністю тваринництва. Сільгосппідприємства й фермери здебільшого беруть тільки ріллю. Неприпустимими є занедбаність в Україні садівництва та ягідництва, яку треба долати передусім створенням виробничих потужностей для зберігання й переробки плодовоовочевої продукції. У межах самих сіл структура сільськогосподарських угідь інтенсивніша. У Кагарлицькому районі в середньому вона така: 78,7% ріллі, 15,3 – природних кормових угідь, 6,0% багаторічних насаджень.

Загальновизнана необхідність для України зменшення розораності має визначати напрям трансформації угідь, але ситуація змінюватиметься повільно. Великі й малі землекористувачі, не заглядаючи в перспективу, прагнуть максимально скористатися з того, що тепер безумовно більше доходу дає гектар ріллі. Все ж у частині сіл нині розораність відносно невелика, що має спонукати їх до орієнтації на розвиток тваринництва та інтенсивних рослинницьких галузей. У селах Броварського району Київської області, наприклад, частка ріллі в сільгоспугіддях коливається від 29,2 до 93,4%, у середньому – 69,5%. Для окремих сільських територій важливим джерелом розвитку може бути лісгосподарська діяльність. В Ічнянському районі Чернігівської області, розташованому на межі Лісостепу й Полісся, загалом залісненість невисока, але по сільрадах вона відхиляється від 0,8 до 42,6% усієї території.

## 1. Землі територій місцевих рад Кагарлицького району

| Рада               | Загальна площа, га | Загальна площа на особу, га | Рілля на особу, га | Розораність, % | Лісистість, % | Залуженість, % | Під багаторічними насадженнями, % |
|--------------------|--------------------|-----------------------------|--------------------|----------------|---------------|----------------|-----------------------------------|
| Балико-Щучинська   | 5091               | 8,15                        | 2,88               | 35,4           | 25,5          | 17,6           | 0,7                               |
| Бендюгівська       | 1439               | 6,00                        | 5,05               | 84,2           | 1,1           | 4,2            | 1,1                               |
| Буртівська         | 3916               | 2,62                        | 2,10               | 80,0           | 3,7           | 7,2            | 0,5                               |
| Великоприцьківська | 2614               | 3,74                        | 2,48               | 66,1           | 9,1           | 15,3           | 0,7                               |
| Горохівська        | 2148               | 5,13                        | 4,46               | 87,0           | 1,6           | 3,2            | 0,5                               |
| Горохуватська      | 2867               | 3,95                        | 3,25               | 82,3           | 0,5           | 8,6            | 1,0                               |
| Гребенівська       | 4526               | 8,70                        | 3,14               | 36,0           | 21,9          | 12,9           | 2,8                               |
| Демівщинська       | 2099               | 4,75                        | 3,81               | 80,1           | 6,1           | 7,6            | 0,2                               |
| Жовтнева           | 2144               | 4,28                        | 3,32               | 77,6           | 4,3           | 10,3           | 0,3                               |
| Зікрачівська       | 1934               | 21,25                       | 11,38              | 53,6           | 26,4          | 12,9           | 0,2                               |
| Кадомська          | 2846               | 5,59                        | 4,57               | 81,8           | 2,9           | 8,2            | 0,3                               |
| Кузьминецька       | 2803               | 4,60                        | 2,45               | 53,3           | 18,3          | 13,6           | 7,1                               |
| Леонівська         | 1851               | 4,53                        | 3,72               | 82,1           | 0,9           | 5,5            | 0,3                               |
| Липовецька         | 2169               | 4,61                        | 3,48               | 75,3           | 5,3           | 8,3            | 0,8                               |
| Ліщинська          | 3134               | 4,80                        | 4,23               | 88,2           | 1,0           | 2,5            | 0,8                               |
| Мирівська          | 3552               | 3,28                        | 2,80               | 85,4           | 0,5           | 4,2            | 0,3                               |
| Новосілківська     | 609                | 1,97                        | 1,54               | 78,3           | 0,7           | 7,4            | 1,3                               |
| Переселенська      | 3735               | 2,52                        | 1,90               | 75,1           | 1,6           | 13,3           | 1,3                               |
| Півецька           | 2745               | 7,96                        | 4,70               | 59,0           | 11,1          | 20,0           | 3,2                               |
| Расавська          | 1150               | 8,91                        | 7,71               | 86,4           | 2,5           | 4,5            | 0,3                               |
| Слобідська         | 3858               | 2,29                        | 1,80               | 78,6           | 5,5           | 7,4            | 0,8                               |
| Ставівська         | 3118               | 2,39                        | 1,94               | 81,6           | 1,6           | 2,8            | 0,7                               |
| Стайківська        | 3847               | 1,92                        | 0,87               | 45,4           | 11,3          | 8,2            | 1,9                               |
| Стрітівська        | 2408               | 4,31                        | 3,11               | 72,1           | 13,1          | 9,9            | 0,4                               |
| Суцанська          | 1630               | 3,17                        | 2,72               | 85,8           | 0,9           | 4,4            | 0,4                               |
| Халчанська         | 3282               | 5,40                        | 3,46               | 64,2           | 11,2          | 14,3           | 1,2                               |
| Черняхівська       | 4789               | 4,14                        | 3,39               | 81,9           | 1,4           | 5,6            | 0,9                               |
| Шпендівська        | 2926               | 5,98                        | 5,40               | 90,3           | 1,7           | 1,7            | 1,5                               |
| Шубівська          | 4381               | 5,99                        | 5,43               | 90,6           | 0,9           | 1,0            | 0,4                               |
| Яблунівська        | 1318               | 5,27                        | 4,40               | 83,5           | 1,5           | 7,4            | 0,8                               |
| Кагарлик           | 7633               | 0,56                        | 0,39               | 70,2           | 5,4           | 6,9            | 2,0                               |
| <b>Район</b>       | 92562              | 2,66                        | 1,91               | 71,7           | 7,1           | 8,5            | 1,2                               |
| <b>Село</b>        | 84929              | 4,03                        | 2,90               | 71,8           | 7,3           | 8,7            | 1,2                               |

Джерело: Власні дослідження.

Принциповим є те, як розподіляються та використовуються сільськогосподарські угіддя. У селах Кагарлицького району в середньому на жителя припадає 3,31 га угідь із відхиленнями від 1,07 га у найбільшому та розвиненому селі до 14,19 га у вже згаданих найменших Зікрачах, де був лише 91 мешканець. У районному Кагарлику з 14 тис. жителями на кожного припадало 0,44 га угідь, тут також суттєвим було сільськогосподарське виробництво, причому не тільки в господарствах населення. У селах району загалом 57,1% сільгоспугідь використовувалося підприємствами, 14,3% – фермерами (відносно багато), решта була переважно в населення, також у різних організацій. Значно відрізнялися розподілом угідь дві сільради, де головними хазяями стали місцеві фермери. По Шубівській раді у них було

76,7% угідь, а чужим підприємствам дісталося 7,6%. У Леонівській сільраді відповідні показники становили 71,3 і 10,1 %.

Використання земель сільгосппідприємствами є важливою проблемою кожної сільської території. Переважна більшість нинішніх хазяїв не рахуються з інтересами селян, та й суспільні для них байдужі. У підприємствах зберігається більш концентроване, а отже, й перспективне виробництво. Рівень освоєння угідь підприємствами залежить, з одного боку, від можливостей потенційних орендарів, а з іншого, від бажання власників паїв відмовитися від їх використання власними силами. На територіях з бідними ґрунтами, переважно поліських, у багатьох селах люди не знаходять орендарів на свої наділи. Ситуація із землевикористанням значною мірою залежить від розташування території. У найбільш

віддаленому районі Київщини – Тетіївському – підприємства використовували 64,5% сільгоспугідь, а в пристолочному Броварському – тільки 23,5%. Пояснення цьому – різниця у ринковій ціні одиниці площі, яка по території країн вимірюється десятками разів. Біля великих міст землі особливо дорогі, а пайові частки тут порівняно невеликі. Тож селяни цінують їх як надійний капітал, не спокушаються на можливу орендну плату, хоча й використовують паї самі не завжди раціонально. Не випадково найбільш зруйнованими виявилися підприємства у зонах впливу великих міст, де раніше успішно розвивали інтенсивні виробництва – молочне скотарство, овочівництво, садівництво, картоплярство.

Особливо важливе і в економічному, й у соціальному плані співвідношення між ресурсами земельними та трудовими. Його зручно виражати показником землемісткості робочого місця, тобто площею угідь із розрахунку на середньорічного працівника, враховуючи зайнятих безпосередньо в рослинництві й тваринництві. Зростання продуктивності праці зумовлює збільшення землемісткості, а інтенсифікація структури виробництва впливає у протилежному напрямі. Оскільки сільського населення в країні багато, а сільське безробіття сягає небезпечних розмірів, необхідні відновлення та розвиток, насамперед, виробництва трудомістких аграрних галузей. Але малотрудомісткі виробництва для однозначно орієнтованих на прибуток власників підприємств не вигідні, й у результаті в середньому по країні землемісткість робочого місця зростає. У Кагарлицькому районі вона близька до середньоукраїнської, але важливо, що стабільніша: у 2010 році – 34,0 га, у 2011 – 33,2 га, у 2012 – 35,2 га, у 2013 році – 34,3 га. Оскільки умови для аграрного виробництва в районі сприятливі, кількість робочих місць у тутешніх підприємствах мала б бути більшою.

Звертаючись до проблеми робочих місць, зауважимо, що є й такі перспективні сільськогосподарські виробництва, які можна розвивати на зовсім малих земельних ділянках. У Броварському районі є великий свинарський комплекс, птахофабрика і один з найбільших та успішних тепличний комбінат, також два спеціалізовані на квітництві підпри-

ємства. Разом по цих п'яти господарюючих суб'єктах у 2013 році в середньому на працівника, яких було всього 2200 осіб, припадало лише 0,21 га угідь. В інших 19 підприємствах, що звітувалися за формою 50-сг, працювало 405 осіб у рослинництві, 319 – у тваринництві, й на одного працівника припадало в середньому по 32,80 га.

Інтенсивність тієї чи тієї культури характеризується витратами на гектар. У Кагарлицькому районі в 2013 році вони становили в середньому по зерновій кукурудзі 8662 грн, інших зернових – 5411, цукрових буряках – 17416, соняшнику – 5258, сої – 4415, озимому ріпаку – 6423, картоплі – 11287, овочах – 37579 грн. Загалом ці показники, які склалися при низькій спроможності виробників, слід вважати недостатніми. Вища ефективність виробництва досягається достатньо великими і раціонально здійсненими витратами на вирощування культури.

Кон'юнктура ринку орієнтує виробників на низькоінтенсивну структуру виробництва. У підприємствах Кагарлицького району вона характеризується високою та зростаючою часткою олійних культур, майже повною відсутністю овочівництва й садівництва, малою питомою вагою кормових культур і відповідно нерозвиненістю тваринництва, якого не має половина підприємств (табл. 2). У зерновій групі кукурудза за площею переважає всі інші культури. Внаслідок спаду ціни на неї в 2013 році наступного року посіви її скорочено на чверть, але в п'яти підприємствах вони перевищували 40% площі, а в ЗАТ „Агромарс” – 68%. У деяких підприємствах соняшник у структурі посівів займає понад 30%. Із припиненням діяльності Кагарлицького цукрозаводу різко скоротилася площа під цукровими буряками – у підприємствах району в 2010 році було 2042 га, у 2014-му – 341 га. У більшості підприємств рослинництво представлено трьома-чотирма культурами. Питома вага кормових утрічі менша, ніж у колишніх колгоспах; займати площу під ними, безумовно, не вигідно. Та й статистика їх ігнорує – основні види кормів у формі 50-сг не калькулюються, а виробництво зелених кормів не включено навіть у баланс продукції підприємства.

## 2. Структура посівних площ у господарствах Кагарлицького району, %

| Культура                | Сільськогосподарські підприємства |              |              | Господарства населення |              |              |
|-------------------------|-----------------------------------|--------------|--------------|------------------------|--------------|--------------|
|                         | 2012 р.                           | 2013 р.      | 2014 р.      | 2012 р.                | 2013 р.      | 2014 р.      |
| Зернові                 | 47,5                              | 47,0         | 46,7         | 41,9                   | 39,7         | 38,7         |
| у т.ч. кукурудза        | 33,4                              | 34,0         | 25,9         | 3,6                    | 4,3          | 4,5          |
| гречка і просо          | 2,2                               | 0,8          | 0,7          | -                      | -            | -            |
| горох                   | 0,2                               | 0,0          | 0,0          | -                      | -            | -            |
| Цукрові буряки          | 2,1                               | 0,6          | 0,8          | 1,0                    | 2,3          | 0,9          |
| Олійні                  | 27,6                              | 31,4         | 42,7         | 12,9                   | 18,2         | 21,1         |
| Картопля                | 0,4                               | 0,3          | 0,3          | 24,1                   | 22,3         | 21,5         |
| Овочі                   | 0,6                               | 0,4          | 0,4          | 8,2                    | 6,5          | 7,3          |
| Кормові                 | 11,8                              | 10,3         | 9,1          | 11,9                   | 11,0         | 10,5         |
| у т.ч. кукурудза        | 5,0                               | 4,9          | 4,1          | -                      | -            | -            |
| коренеплоди             | 0,1                               | 0,1          | 0,1          | 3,9                    | 3,2          | 3,1          |
| озимі й однорічні трави | 3,3                               | 2,4          | 2,4          | 4,0                    | ...          | 3,3          |
| багаторічні трави       | 3,4                               | 2,9          | 2,5          | 4,0                    | ...          | 4,1          |
| <b>Разом</b>            | <b>100,0</b>                      | <b>100,0</b> | <b>100,0</b> | <b>100,0</b>           | <b>100,0</b> | <b>100,0</b> |

Джерело: Власні дослідження.

Фермерські господарства демонструють такі ж наміри, як і великі підприємства. До того ж всі вони відмовилися від тваринництва, беруть в оренду, за окремими винятками, тільки рілля. Похвальним є повернення кількох фермерських господарств до овочівництва, при цьому спеціалізуються на одній-двох культурах – капуста, морква, столові буряки. Офіційний сектор не виявляє інтересу до більш трудомістких овочів – огірків, помідорів, баклажанів, перців тощо. Два господарства почали вирощувати картоплю.

У 2013 році підприємства мали в середньому мінусову рентабельність по таких культурах: кукурудза – 6,4% при ціні реалізації 105,73 грн/ц і високій урожайності 83 ц/га (у двох однак ціна перекривала витрати в 1,5 раза), цукрові буряки – 46,0%, овочі – 41,6%. Високоприбутковими при великій нерівномірності показників рентабельності були інші зернові культури з рентабельністю 15,4%, соняшник – 38,1, соя – 22,0, ріпак – 30,5, картопля – 57,0%. Невигідним було свинарство у понад десяти підприємствах із дрібним поголів'ям. Водночас ефективність у галузі демонстрували два данські підприємства, забезпечуючи при цьому й високий рівень оплати праці.

Кон'юнктура ринку орієнтує на галузі з низькою доданою вартістю та малими потребами робочої сили. Залишається особливо гострою проблема заінтересованості у скотарстві. Поголів'я невпинно скорочується. Сільгосппідприємства мали в середині

2012 року 7407 гол., 2013-го – 6831, 2014 року – 5788. Скорочення дійного стада останнім часом компенсується зростанням надоїв. Кількість господарств, що мають корів, зменшилася до десяти. Всі ті, які зберігають більш-менш значне скотарство, втрачають спроможність. У першій половині 2014 року позбулося худоби ПСП „Мирівське”, що пов'язано зі зменшенням землекористування. Надто великою виявилася щільність худоби у ТОВ „Русава-К” – 1,88 га на умовну голову (корова – 1, голова молодняку – 0,4). Надій тут знизився до критичного, хоча під кормові відведено половину посівів. Прийнято рішення найближчим часом відмовитися від худоби. Особливо загрозливою стала ситуація в с. Бурти. У місцевому СВК „Перемога” в 2010 році мали 600 корів і майже стільки молодняку. Впроваджено нову технологію, модернізовано доїльний зал, що дало змогу нарощувати виробництво. Але ускладнилися відносини в колективі, не вигідна спеціалізація не уможливлювала підвищувати оплату праці й орендну плату. З'явилися в результаті два нові підприємства без худоби, відібравши половину угідь, і в 2014 році кооперативу довелося займати кормовими культурами 79% посівів, маючи тільки 2,4 га угідь на умовну голову. Колись знамените господарство опинилося в критичному стані. У 2013 році в середньому по підприємствах району мінусова рентабельність по молоку становила 6,2%, вирощуванню худоби – 73,5%. Однак у ЗАТ „Агрофорт” при надої 7172 кг

рентабельність молока дорівнювала 18,2% при ціні реалізації 346,6 грн/ц. У даному підприємстві також оновлена технологія. Щільність поголів'я, вимірювана 15,8 га угідь на умовну голову, виявилася прийнятною. Під корми було достатнім відвести 6,9% посівів. За нинішніх умов підприємства можуть орієнтуватися на приблизно таку чи дещо вищу насиченість скотарським поголів'ям. Нагадаємо, що наприкінці 80-х років сільгосппідприємства республіки мали умовну голову худоби на 3,2 га угідь. Правда, продуктивність тваринництва тоді була надто низькою.

Час ставить нові вимоги щодо оцінки господарювання на землі. Донині в практиці визначення ефективності роботи сільгосппідприємств оперують критерієм рентабельності, яка визначається за реалізованою частиною продукції. Однак слід враховувати витрати на всю вироблену продукцію, а при їх обчисленні не допускати повторного рахунку. Співвідношення витрат з ними означатиме окупність усіх витрат. За результатами 2013 року в згаданих підприємствах з високою насиченістю худобою окупність витрат становила: ТОВ „Русава-К” – 48,8%, СВК „Перемога” – 90,4%, в інших зі скотарством вона також не досягала 100%.

Другим визначальним показником ефективності повинна стати додана вартість із розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь. Практиковані нині розрахунки вартості валової продукції у постійних цінах 2010 року не враховують ні надходжень від реалізації, ні фактичних витрат виробників. Показники доданої вартості виявляються дуже різними й нестабільними, що відображає реальність – становище підприємств ненадійне, тільки окремі виявляються спроможними забезпечувати відтворення засобів виробництва і витрат робочої сили та мати кошти для розвитку. За результатами 2012 року із 22 підприємств чотири мали мінусове значення доданої вартості (всі зі скотарством), у 2013-му також чотири. За показником доданої вартості на гектар більшість підприємств мали в 2013 році гірші результати, ніж у попередньому. У кращих випадках вони досягали 4 тис. грн при тому, що були тільки зернові й олійні культури. Розрахунки показують, що при спрямуванні

половини суми доданої вартості, рівної 3-4 тис. грн/га, на оплату, щоб мати її на рівні близько 4 тис. грн за рік на працівника, потрібно використовувати 30 га угідь. В іноземному підприємстві ТОВ „Дан Фарм Україна” з великим свинарством і значними площами угідь при відсутності скотарства стабільно щороку одержують близько 20 тис. грн доданої вартості на гектар.

Тенденції розвитку сільгосппідприємств показують нестабільність землекористування, прагнення капіталу розширити його. В одних випадках це досягається переманюванням через вищу орендну плату та іншими засобами власників паїв, орендодавців, в інших – відібранням частини угідь у слабких підприємств зі створенням нових суб'єктів господарювання. У Кагарлицькому районі найбільшим землекористувачем стало ЗАТ „Агрофорт” із 13635 га угідь на території місцевих сільрад, господарює товариство й в інших районах та областях. ПОСП „Дніпро” поширило виробництво на п'ять сільрад, філія ЗАТ „Агромарс”, яка не звітується в районі, – на території шести сільрад. Виявляє активність у розширенні землекористування й вищезгадане данське підприємство. У 2011 році з'явилося на землях двох сільрад СТОВ „Віскар-агро” із 798 га угідь, через два роки воно вже мало 1402 га. Від насиченого скотарством кооперативу „Перемога” в 2012 році відділилося ТОВ „Вікторія-агро”, через рік воно мало 557 га. У 2013 році від СВК „Перемоги” відбирає ще 748 га створене формально ТОВ „Бурти-перемога”.

Політично зумовлене і не обґрунтоване економічно та соціально підвищення орендної плати працює на користь великого капіталу, який відбирає землі в маси малоспроможних орендарів. У рослинництві підприємств району плата за землю становила в 2013 році 11-26% усіх виробничих витрат. Вона значно перевищувала кошти на оплату працівників. Трудові доходи обмежуються зростаючою рентою – доходами нетрудового характеру.

Набагато інтенсивніше використовують землю господарства сільського населення. Із посівної площі району в 2014 році 63533 га вони мали 11967 га, а все їхнє землекорис-

тування становило 13214 га. З таблиці 2 видно, що в посівах у них була висока частка трудомістких культур. У таблиці 3 характеризується розмір землекористування в населення й наявність у нього тваринництва. Код 1 у типах об'єктів сільського господарського обліку належить домогосподарствам із реєстрацією місця проживання на території ради. Як видно, у середньому тільки половина домогосподарств належить постійному місцевому населенню, а частка ця коливається від 13,9 до 77,2%. У них значно

більше землекористування і практично все домашнє тваринництво сільських місцевостей. Більшість домогосподарств тваринництва вже не мають. Корів у селі залишилося так мало, що стає неможливим сформувані череди для їхнього випасання. По району загальна площа домогосподарств становила 86,8% внутрішньосільських територій. Даний показник по сільрадах коливався від 50,1 до 157,6%, тобто в частині сіл сімейне господарювання виходить за їхні межі.

### 3. Характеристика домогосподарств у селах Кагарлицького району станом на 01.01.2014 р.

| Рада             | Частка домогосподарств із кодом 1, % | Земельна ділянка на домогосподарство, соток |               | Частка домогосподарств із тваринництвом, % | Мають техніку, % | Жителів на корову | Частка дворів із коровами, % |
|------------------|--------------------------------------|---------------------------------------------|---------------|--------------------------------------------|------------------|-------------------|------------------------------|
|                  |                                      | із кодом 1                                  | із кодами 2-5 |                                            |                  |                   |                              |
| Балико-Щучинка   | 36,2                                 | 124,4                                       | 46,1          | 35,3                                       | 4,0              | 25,9              | 3,3                          |
| Бендюгівка       | 36,7                                 | 92,8                                        | 46,0          | 28,8                                       | -                | 21,6              | 2,9                          |
| Бурти            | 68,4                                 | 83,8                                        | 51,8          | 53,9                                       | 5,9              | 5,7               | 17,6                         |
| Великі Прицьки   | 56,9                                 | 145,6                                       | 76,1          | 52,5                                       | 3,1              | 19,5              | 4,2                          |
| Горохове         | 27,3                                 | 80,7                                        | 42,0          | 21,9                                       | 2,7              | 27,9              | 1,7                          |
| Горохуватка      | 45,8                                 | 362,0                                       | 59,8          | 31,7                                       | 2,7              | 20,4              | 5,5                          |
| Гребені          | 43,3                                 | 105,2                                       | 40,1          | 41,2                                       | 1,9              | 9,8               | 5,1                          |
| Демівщина        | 31,0                                 | 107,1                                       | 53,5          | 31,0                                       | 2,2              | 9,8               | 6,5                          |
| Жовтнєве         | 77,2                                 | 108,8                                       | 88,5          | 51,3                                       | 4,7              | 10,8              | 12,1                         |
| Зікрачі          | 13,9                                 | 64,0                                        | 64,7          | 10,6                                       | -                | -                 | -                            |
| Кадомка          | 59,3                                 | 203,2                                       | 118,4         | 46,9                                       | 4,3              | 12,9              | 13,9                         |
| Кузьминці        | 67,2                                 | 92,6                                        | 34,0          | 67,2                                       | 2,2              | 10,4              | 9,0                          |
| Леонівка         | 59,7                                 | 115,4                                       | 64,5          | 59,9                                       | 4,2              | 12,6              | 6,7                          |
| Липовець         | 66,6                                 | 173,1                                       | 70,0          | 63,9                                       | 7,7              | 13,4              | 10,3                         |
| Ліщинка          | 39,2                                 | 424,0                                       | 51,7          | 32,1                                       | 2,1              | 16,2              | 4,9                          |
| Мирівка          | 45,2                                 | 114,5                                       | 42,7          | 33,7                                       | 2,7              | 60,4              | 1,5                          |
| Новосілки        | 41,9                                 | 92,7                                        | 37,7          | 31,4                                       | 4,7              | 23,5              | 2,7                          |
| Переселення      | 60,6                                 | 108,6                                       | 41,0          | 39,7                                       | 5,6              | 27,4              | 4,8                          |
| Півці            | 30,7                                 | 112,4                                       | 99,0          | 25,2                                       | 1,6              | 18,3              | 2,4                          |
| Расавка          | 36,3                                 | 133,9                                       | 27,7          | 19,4                                       | 3,6              | 60,0              | 1,4                          |
| Слобода          | 65,0                                 | 54,6                                        | 40,8          | 47,3                                       | 2,5              | 20,4              | 5,9                          |
| Стави            | 59,4                                 | 68,0                                        | 39,1          | 38,3                                       | 1,6              | 26,6              | 3,7                          |
| Стайки           | 51,1                                 | 41,2                                        | 21,2          | 26,3                                       | 0,6              | 125,2             | 0,4                          |
| Стрітівка        | 34,2                                 | 93,0                                        | 51,4          | 26,3                                       | 1,6              | 9,0               | 8,6                          |
| Суцани           | 54,3                                 | 103,3                                       | 35,1          | 49,2                                       | 7,9              | 24,4              | 4,4                          |
| Халча            | 36,5                                 | 119,4                                       | 68,7          | 26,9                                       | 4,9              | 15,6              | 5,6                          |
| Черняхів         | 32,2                                 | 67,7                                        | 25,7          | 24,2                                       | 1,5              | 8,8               | 6,3                          |
| Шпендівка        | 46,1                                 | 79,9                                        | 56,3          | 45,1                                       | 3,0              | 12,1              | 7,0                          |
| Шубівка          | 67,6                                 | 144,3                                       | 36,3          | 46,2                                       | 2,4              | 21,9              | 4,5                          |
| Яблунівка        | 51,1                                 | 239,0                                       | 53,5          | 48,3                                       | 2,3              | 13,8              | 5,7                          |
| Разом            | 48,3                                 | 116,2                                       | 47,3          | 36,4                                       | 2,9              | 15,5              | 5,2                          |
| На 01.01.2013 р. | 50,9                                 | 106,4                                       | 47,3          | 37,5                                       | 2,7              | 16,2              | 5,4                          |

Джерело: Власні дослідження.

Економіка сільських домогосподарств залишається поза увагою господарських органів та дослідників. Немає інформації для того, щоб оцінити їхню рентабельність і виробництво доданої вартості. Певною мірою

може характеризувати інтенсивність використання землі трудомісткість виробництва за приблизними нормативами трудомісткості гектара культур та голови утримання різного тваринництва. За такими розрахунка-

ми по домогосподарствах Кагарлицького району сільськогосподарське виробництво оцінюється в розмірі 901 год на гектар і 537 год на сільського жителя. Як правило, на великих ділянках інтенсивність значно нижча. Так, у Горохуватці затрати праці на гектар становлять 533, Ліщинці – 448, тоді як у Стайках – 1334, Черняхіві – 1398, Буртах – 1444 год. Остання сільрада – єдина, де тваринницькі затрати праці перевищували рослинницькі.

Землі в межах населених пунктів найбільш перспективні з погляду зайнятості й інтенсивності використання. Тут мають бути повною мірою використані переваги фактично надомної праці. Важливо виявити найвигідніші виробництва і на основі кооперування та за активної державної підтримки організувати реалізацію продукції.

Використання сільгоспугідь нині при зовсім слабкій державній аграрній політиці вирішальною мірою визначається поведінкою землевласників і землекористувачів. Склад одних та других нестабільний. Для переважної частини власників паїв земля являє інтерес не як робоче місце і джерело трудових доходів, а як надійний капітал, який за зручних обставин набуває грошової форми. У результаті село неминуче втрачає землю, яка через механізми успадкування, обміну, інші законні й нелегальні операції переходить до тих, хто ні відношення до створення потенціалу місцевих сільгосппідприємств не мав, ні участі в нинішній сільській життєдіяльності не бере. Так, по Півецькій сільраді вже втрачено 80 часток загальною площею 219 га, по Балико-Щучинській – 232 га угідь. Такий процес по всій країні набуває прискорення, і його наслідки для майбутнього села стають загрозливими. Призводить до обезземелення селянства безлад в обліку угідь у районних відділеннях Держагенства земельних ресурсів, а також багатьох сільрадах.

Суспільні інтереси щодо раціонального використання землі можуть бути найкраще узгодженими з інтересами сільського населення, перспективами сільського розвитку. Велика надія покладається на проголошену адміністративно-територіальну реформу, за якою справжніми господарями територій

мають стати місцеві громади. Для цього вони повинні одержати відповідні земельні, матеріальні й фінансові ресурси. Необхідно передати повноваження у землевикористанні сільським радам і всіляко заохочувати ініціативу сільських громад.

Одним із засобів підвищення ролі громад у багатьох селах може стати виробниче використання ними тієї частини угідь, які залишаються непереданими в постійне користування підприємствам та фермерам. В інтересах селян самим організувати їх обробіток через комунальні підприємства й кооперативи, а не здавати в оренду. У Кагарлицькому районі із 30 сільрад 20 мають у середньому по 183 га, а в п'яти – більше 200 га. У Броварському районі, де комунальні підприємства є майже в усіх сільських і селищних радах, на кожну припадає в середньому по 206 га угідь, які в їхньому розпорядженні. По всіх сільських районах країни необхідно ввести сплату обов'язкової допомоги великими землекористувачами на соціальні потреби села. Ради Черкаської області, наприклад, визнали, що вона має сягати 200 грн на гектар сільгоспугідь.

**Висновки.** Із проаналізованої ситуації з використання ресурсів територій районів і сільрад Київської області видно, що умови діяльності сільських громад дуже різні, тому кожна територія повинна розглядатися окремо. Важливими чинниками стала землезабезпеченість на конкретних територіях та їхня віддаленість від великих міст і промислових центрів. Використання території сільради зумовлюється показниками її розораності, лісистості, залуженості та площею угідь з розрахунку на селянина. Виявляються особливості в розподілі земель між підприємствами й різними приватними користувачами. У сільськогосподарському виробництві результат залежить, насамперед, від його інтенсивності, що вимірюється витратами на гектар. Визначальним критерієм буде додана вартість на одиницю площі. Ринкова кон'юнктура несприятлива для інтенсифікації сільського господарства. Використання землі в господарствах населення залежить від частки постійних сільських жителів. Особливо важлива активність сільських громад, однак при нинішній організації

земельних відносин селяни швидко втрачають належні їм ділянки. Обґрунтовується доцільність створення на сільських терито-

ріях підприємств комунальної власності з широким складом виробничої та обслуговуючої діяльності.

### Список використаних джерел

1. Ганущак Ю.І. Територіальна організація влади / Ю.І. Ганущак. – К.: Легальний статус, 2012. – 348 с.
2. Доценко А.І. Сільське розселення в Україні, динаміка та структура / А.І. Доценко. – К.: „Фенікс”, 2010. – 288 с.
3. Залізко В.Д. Вплив агрохолдингізації сільськогосподарських підприємств на соціально-економічний розвиток сільських територій / В.Д. Залізко // Економіка України. – 2013. – №6. – С. 71-77.
4. Клименко М.О. Стратегія сталого розвитку / М.О. Клименко, Л.Р. Клименко. – Рівне, 2010. – 330 с.
5. Кривов В.М. Планування розвитку території / В.М. Кривов, Л.А. Гунько, Г.Т. Команова. – К.: Урожай, 2011. – 188 с.
6. Попова О.Л. Сталый розвиток агросфери України: політика і механізми / О.Л. Попова. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. – 352 с.
7. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України. – Львів, 2012. – 216 с.
8. Славкова О.П. Розвиток сільських територій: теорія, методологія, практика / О.П. Славкова. – Суми, 2010. – 330 с.

Стаття надійшла до редакції 07.08.2014 р.

\*

УДК 631:351.755.61

**В.М. ЧОПЕНКО**, кандидат економічних наук  
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

## Шляхи подолання соціально-демографічної кризи на селі

**Постановка проблеми.** В результаті соціально-економічних трансформацій в агропромисловому комплексі України – реформування земельних і майнових відносин, створення якісно нових підприємницьких структур, запровадження інновацій, економічна ефективність сільськогосподарського виробництва поступово зростає. Незважаючи на це, в соціальній сфері села продовжуються негативні явища: посилюється деградація поселенської мережі, скорочуються людський та трудовий потенціали, погіршується добробут селян, загострюються проблеми з охорони довкілля тощо. Особливо загрозовою є нині демографічна ситуація на селі: зменшується чисельність сільського населення, смертність значно перевищує народжуваність, причому останнім часом посилюється депопуляція, низькою є тривалість життя, особливо чоловіків, високою залишається дитяча смертність, спостерігається старіння населення й погіршення його

статеві-вікової структури. Отже, поліпшення демографічної ситуації на селі, якісних показників розвитку сільського населення та подолання депопуляції є нагальною проблемою.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Питання соціально-демографічного розвитку сільських територій протягом тривалого часу досить широко висвітлюються у науковій літературі. Відтворення сільського населення, демографічні перспективи українського села, принципи демополітики, демографічний і трудовий потенціал українського селянства, соціально-економічний розвиток сільських територій та відродження українського села вивчали О.Г. Булавка [1], В.М. Нелеп [3], С.І. Пирожков [4], П.Т. Саблук [5], Л.В. Транченко [7], М.А. Хвесик [9], К.І. Якуба [10, 11] й ін.

Проте слід зазначити, що питання взаємозв'язку між процесами відтворення сільського населення, рівнем його добробуту, ступенем розвитку соціальної інфраструктури, соціально-економічним розвитком сіль-

© В.М. Чопенко, 2014